

CRISTÒFOR DESPUIG: IDEOLOGIA I LLENGUA

1. PROPÒSIT

Del tortosí Cristòfor Despuig sabem que nasqué l'any 1510 i que devia morir entre 1563 i 1580 (estem mancats de notícies referents a aquests darrers disset anys). No era un estrany a la ciutat nadiua, ans apareix lligat a una veritable nissaga, tant local com relacionada amb altres terres del Baix Ebre. No sembla que freqüentés la Universitat. Això no obstant, educat en un medi cortesà, devia llegir molt i, de fet, adquirí una formació intel·lectual sòlida i extensa. No restà mai al marge dels afers polítics i culturals de la ciutat; lliure i independent, observava les coses que hi passaven i les jutjava segons els criteris que emanaven de les seves lectures i de la seva facultat de raonar. Hom li ha aplicat els epítets d'escriptor i humanista.¹ Escriptor remarcable, bé que *unius libri*. Humanista, per la seva manera de raonar i pel seu criticisme davant qüestions crucials de l'època. Mostra una personalitat robusta i un temperament pensarós. Tot plegat és a la base de *Los colloquis de la insigne ciutat de Tortosa*, la seva única obra coneguda (1557).² Certament, els sis colloquis que la componen s'articulen entorn d'un diàleg entre tres personatges: dos tortosins (el cavaller Lúcio —en el qual gairebé sempre es retrata el propi Despuig— i el ciutadà Fàbio) i un valencià, Don Pedro, també cavaller. Aquest, de pasatge camí de Barcelona, dóna peu que els seus contertulians li facin conèixer la ciutat de l'Ebre, amb el seu urbanisme, la seva història i la seva problemàtica.

Ara bé, allò que hauria pogut no anar més enllà d'una monografia local es

1. Així el defineix Eulàlia DURAN, *GEC*, s.v. *Despuig*, Cristòfor.

2. En aquest treball em refereixo a l'edició següent: CRISTÒFOR DESPUIG, *Los colloquis de la insigne ciutat de Tortosa*. Edició a cura d'Eulàlia Duran. Barcelona 1981, 210 p. [Abreujat ací: CT]. La identificació dels exemples extrets del text es fa mitjançant l'abreviatura CT, seguida directament del nombre de la pàgina.

transfigura, per la fina erudició de l'autor i per la seva actitud crítica, en una disertació de caràcter general, tant política (la defensa de Catalunya i de la llengua catalana) com doctrinal (la defensa dels valors més cars als humanistes de l'època). D'ací ve que, enmig de les ombres del cinc-cents català, els *Cobloquis* sorgeixin com un singular far renaixentista d'orientació, que donava testimoni d'unes vivències i salvà d'una solució de continuïtat la cultura que trontollava.

2. COM REFLECTEIXEN EN CRISTÒFOR DESPUIG LES MANERES EXPRESSIVES DELS HUMANISTES

Sense voler entrar ara en polèmiques que no vindrien a tomb, és de tothom acceptat que, a la fi del segle XIV, s'expandeixen per tota l'Europa culta uns aires nous, que, provinents d'Itàlia, transformen la mentalitat i el llenguatge dels escriptors i dels curials. L'admiració per l'antiguitat clàssica els mena a aprendre el llatí i el grec, l'home se sent lliure de traves ancestrals i sorgeix el concepte d'*humanisme*. No és menys sabut que els intel·lectuals catalans reben el missatge amb una força singular i que els monarques del cinc-cents s'hi mostren altament afectats. L'empremta esdevé decisiva després que Alfons el Magnànim, instal·lat a Nàpols, es rodeja d'homes de lletres italians, catalans i castellans, que conviuen en un famós cenacle. Malgrat que el llatí hi és la llengua de primer rang, hom també s'interessa per les llengües vernacles. El clima que descrivim explica el vocabulari savi i la sintaxi llatinitzant que caracteritzen les obres literàries del nostre segle XV.

No tot s'acaba amb l'influx clàssic damunt la literatura en romanç. El model italià de l'*humanisme* presenta una altra cara: la dels estudiosos que radicalitzen llur fidelitat a la cultura de l'antiguitat i només s'expressen en llatí. Es tracta sobretot de juristes, sovint doblats d'arqueòlegs, formats en universitats italianes, els quals constitueixen una veritable internacional. Aquests humanistes, que no debades hem anomenat *durs*, renuncien a la popularitat de què gaudirien si s'obrisin a llurs pròpies llengües vulgars i se senten més propers als qui, com ells, només escriuen en llatí en altres països. Fan llargs sojorns en altres terres, intercanvien lletres erudites entre ells, naturalment en la llengua clàssica, i confien que la posteritat els dedicarà un record agraït.

Ens podem demanar si aquesta situació continua en el decurs del segle XVI, que és el que ací ens interessa, per tal com hi transcorre la vida de Cristòfor Despuig. Certament, continua. Cal, emperò, tenir-hi en compte almenys dos matisos importants. D'una banda, i com és ben sabut, la producció escrita en llengua catalana perd molt, en quantitat i en qualitat, a partir de 1500, cosa que dilueix con-

siderablement el pes dels humanistes que s'expressen en romanç (i dels mateixos humanistes *tout court*, car no debades ambdues vies, inseparables, segueixen la mateixa sort) (cf., ací, núm. 3). De l'altra, les maneres dels humanistes *stricto sensu* s'han anat alambinant entorn d'unes constants ideològiques i expressives que, en cada cas, acompanyen indefectiblement el tema central de llurs obres. Amb un exemple em faré entendre: que Joan Lluís Vives escrigui sobre pedagogia o que Antonio Agustín escrigui sobre les fonts del dret, això no els impedeix que llurs tractats comparteixin unes quantes característiques comunes: raonen i escriuen d'una faisó semblant, independentment del tema que tractin. No sembla que Despuig pogués restar al marge d'aquest conjunt ideològic i cultural. I així fou com ho veurem a continuació.

I quins són els trets afluïts, que tant semblen cohesionar els humanistes del cinc-cents? Són nombrosos i variis. Amb tot, per no excedir les dimensions d'aquesta ponència ni mancar al seu pretès caràcter de síntesi, en reduiré l'enumeració i els distribuiré en tres grups: els continguts, les actituds i les formes.

a) Primer grup: *els continguts*. D'antuvi, entrat el segle XVI, els renaixentistes continuen emmirallant-se en els clàssics: tant la llengua com el dret i les institucions, com, encara, l'arqueologia i l'epigrafia esdevenen pilars fonamentals per a la construcció del pensament. També la curiositat universal que tothom ha atribuït tradicionalment als humanistes, per allò que «no hi havia res que afectés l'home que els deixés indiferents». El panorama que evoco quedava arrodonit per l'especial esment que paraven al fet religiós, a la història i a la política. Tot plegat no romanía com en una entelèquia, sinó que se centrava en allò que avui anomenem el *grup social*, en forma de la ciutat, d'una comarca o d'un país.

D'una manera o altra, els continguts que acabem d'esmentar es retroben en els *Cobloquis* de Despuig. Bé que la seva obra fou escrita en català, és just de reconèixer el gran respecte que ell sentia per la llengua llatina. Pel que fa a l'arqueologia, no oblidem que Despuig és mencionat com el primer historiador que argumenta amb dades provinents d'excavacions. La universalitat dels seus interessos es fa palesa a través de diverses manifestacions i només en dono unes mostres: el recurs a la fraseologia i als proverbis, la situació de pobres i mendicants a la Tortosa de l'època, les tensions que hi sorgeixen entre ciutadans i cavallers, les descripcions sobre la naturalesa i el paisatge (com el recull de la flora i la fauna tortosines), etc. Quant a les preocupacions de Despuig sobre religió, història i política (profundes, extenses, reiterades), hi alludiré tot seguit, a propòsit de les actituds dels renaixentistes. No cal dir que el grup social en el qual són encarnades les teories i les realitats és el de la seva ciutat de Tortosa.

b) Segon grup: *les actituds*. Trencats els motlles de la civilització medieval en el decurs del segle xv, és ben sabut que els homes, així alliberats, descobreixen l'*home*, el seu valor i la seva dignitat. Altrament dit: és encunyat el concepte de l'*home nou*, que justifica l'*humanisme*. Fins a un cert punt, l'home se sent el centre de les coses que l'envolten, en tots sentits. Insisteixo: els capdavanters del moviment humanístic (i ara penso sobretot en els humanistes *durs*, sense excloure, però, els qui també escrivien en romanç), d'una banda, tendien a fer pinya i a constituir cercles sociològics tancats i, per l'altra, aspiraven a una fama pòstuma que els salvés de l'oblit.³ L'afany per realitzar-se com a homes els duia a adoptar actituds crítiques i independents, i aquestes es manifestaven sobretot en els tres camps indicats (religió, història i política).

Fins a quin punt aquestes actituds dels renaixentistes són també les de Cristòfor Despuig? De mentalitat aristocratitzant, en diversos aspectes no es barreja amb els seus semblants, respecte als quals se sent superior. Així, pensa més que no intervé en la cosa pública. Dic també que el clima imperant suscitava actituds crítiques i independents. Despuig s'expressa amb tota llibertat i adopta una posició avançada i innovadora pel que fa al fet religiós; no s'atura a l'hora de desqualificar el seu bisbe i, més en general, planteja alguns temes (com la infal·libilitat del papa, un cert escepticisme davant els miracles, la reserva envers el culte a les relíquies), que han fet pensar en una influència erasmista en el seu pensament.⁴ Afegim-hi que, no sense voler atribuir-la més als fets que a la persona, critica l'aliança del papa amb el rei de França en la guerra contra Felip II, el qual no pot renunciar així com així al regne de Nàpols. També, tot just se n'havien escolat poc més de vuitanta anys, parla sense ambages de la guerra civil de Catalunya i aprova l'acció de la Generalitat contra Joan II.

c) Tercer grup: *les formes*. Bé que no manquin humanistes que, arribat el moment d'expressar llurs idees, escrivien en la forma d'allò que avui anomenem *assaig*, cal dir que els més il·lustres es valien del *diàleg*. Una altra clara reminiscència d'un vell procediment clàssic. Eulàlia Duran i sobretot Josep Solervicens han aprofundit darrerament el valor i les característiques del diàleg renaixentista respecte a les nostres lletres, inspirat en un mètode car a l'antiguitat grecollatina i aplicat pels humanistes a llur manera de veure el món. Seria absurd de voler fer ací una síntesi de les aportacions dels dos col·legues que esmento.⁵ És molt més acon-

3. Jeroni PAU, *Obres*. A cura de Mariàngela Vilallonga, I (Barcelona 1986), p. 22.

4. Eulàlia DURAN, *CT*, p. 21-23.

5. Eulàlia DURAN, *CT*, p. 21-23; Josep SOLERVICENS, *El diàleg renaixentista: Joan Lluís Vives, Cristòfor Despuig, Lluís del Milà, Antoni Agustí* (Publ. de l'Abadia de Montserrat, 1997). També, del mateix autor, «Les màscares de Despuig. Notes per a una percepció de *Los colloquis* com a creació li-

sellable, en tot cas, que el lector s'acosti a pouar-ne les informacions que l'interessin, que seran de primera mà. Per això no m'hi estendré.

Sí, però, que voldria aturar-me una mica en la recepció i en la pràctica de les formes d'expressió i de llenguatge pròpies del diàleg dins els *Cobloquis* de Cristòfor Despuig. En rigor, no sembla que puguem descobrir-hi res que ja no es trobi en el diàleg clàssic i renaixentista. Potser no. Nogensmenys, si un mateix model i una mateixa font no pressuposen obres idèntiques en aquells qui s'hi emmirallen, sinó que cadascú hi aporta quelcom de la seva manera d'ésser, també Despuig té una faisó tan personal d'apropiar-se de models i fonts d'altri, que en resulta un diàleg singular i inconfusible. Assajaré d'identificar-ne tres elements fonamentals, tots tres en relació recíproca.

D'antuvi, la *serenor d'esperit dels clàssics*. Despuig no perd mai la calma. Ni en moments polèmics que, pel contingut, podrien suscitar oracions breus, exclamatives, interrompudes o anòmales des d'altres angles, no deixa de redactar amb mesura i amb equanimitat. Heus-ne ací dues mostres, entre moltes d'altres que pugnen per aparèixer i que tindrien els mateixos mèrits que aquestes:

1) «*Lúcio*: Mas par-me a mi que en una cosa feren falta gran y mostraren tenir baixa de ànimo, y estich en dos dits de dir vilania, o quisà fonch enveja.

Fàbio: Y en què, per vostra vida? Molt me maravelle yo que tal presumen dir-vos.

Lúcio: No us par que fonch cosa mal feta, y gran descomediment demanar privilegi que ningú que s'armàs cavaller pogués entrevenir en lo regiment de la ciutat y que lo gentil-home pogués entrevenir-hi ab que no fassa actes de militar?

Don Pedro: No us burlau?

Lúcio: No fas gens.

Don Pedro: Dons, de què avien de ser los actes de vila?

Lúcio: De creure que això volien ells y per ço deya bé y grasiosament lo coronel Juan de Aldana, natural de esta ciutat, que Tortosa tenia privilegis per a fer vilans.

Don Pedro: Molt gran rahó tenia Aldana de dir això, y molt poca vosaltres de conservar tal forma de privilegis en poble tan onrat com aquest.

Lúcio: També tenen una lley o privilegi o no sé què s'és, que tot militar puga ésser per qualsevol deute penyorat en les armes y cavall.

Don Pedro: Ja estich per a enugar-me ab tals estrems. Deveu-os burlar!

Lúcio: No fas, per cert, ans bé passa així com ho dich.

Don Pedro: Com pot ser això qu'és contra del comú y contra lo privilegi militar atorgar primer als cavallers que aqueix costum als de Tortosa?

Fàbio: Tanpoch això no's guarda.

Lúcio: Pense que s'avia de guardar. Yo no u dich perquè los militars no fasen entra-

terària», dins *Dos assaigs sobre cultura i literatura dels segles xv i xvi*, a cura d'Antònia Carré i Josep Solervicens (Vic 1996), p. 73-118. Vegeu així mateix *Identitat i territori. Textos geogràfics del Renaixement*, a cura d'Agustí Alcoberro (Vic 2000).

da ni eixida, mas dich-ho per lo que allargaren massa la ploma en lo demanar y per provar que la boca los fonch mesura» (CT, 122-124).

2) «*Fàbio*: Per ventura lo príncep encara que fos tal com nos té dit lo senyor Lúcio devia ser massa jove per a governar y ja veu què pestilència és tan gran quant los regnes vénen a mans de hòmens massa jóvens.

Lúcio: Com massa jove? Que no, senyor, a la fe, ans bé era de molt còmoda edat, que a esta ora ja passava los trenta-tres anys y ab tan gentil juhi de home com altre fos en son temps.

Don Pedro: Sus, des de ara donchs apostaré de acertar: si així és que tal edat tingué ja lo príncep, de ahont venia y com se sustentava la còlera en lo rey.

Fàbio: De ahont, senyor, per vostra vida?

Dón Pedro: Dels concells y renyna de capsal de la regina dona Juana, que, a la fe, era una madrastra.

Lúcio: Vós donau en mitg del fitó, que això és y no altre.

Fàbio: Què la y movia, a la reyna, a fer tan mala obra?

Lúcio: Primerament que com és dit, era madrastra, segonament que tenia ja fill ell del rey son marit, que fonch lo príncep don Ferrando y desijava sobremanera que aquest regnàs après de son marit...» (CT, 159-160).

Segonament, la *lentitud del ritme expressiu*, tant perquè els períodes ja han estat concebuts *au ralenti*, com perquè s'hi produeixen repeticions i insistències, com, encara, perquè s'hi multipliquen les consideracions de cortesia entre els interlocutors que dialoguen. També ací n'he escollides dues mostres, entre moltes d'altres possibles:

1) «*Don Pedro*: Sapiam dons com és això que denote abundància y entengam, per mercè, aqueix quiento.

Lúcio: A la veritat, si de rael se prenia, seria molt llarga, mas per ad aquest propòsit sols diré que aquesta "taula de Barcelona" se diu perquè en Ramon Berenguer, compte de Barcelona tercer de aquest nom, per solemnisar la entrada de Metildis, muller de l'emperador Enrico, segon de aquest nom, que a Barcelona venia per a vesitar-lo, com per un agraïment de la tan bona obra que li avia feta de deslliurar-la del fals crim de adulteri de què era estada acusada, manà posar taules des de lo castell de Moncada fins a Barcelona, que seria espay de dos llegües, y manà-les totes fornir de totes viandes y de tant preciosos vins com a la taula ahont menjave la mateixa emperatris. Y de aquesta tan gran abundància y estranyíssima liberalitat, ha pres fonament lo refran.

Don Pedro: Bé m'agrada, això serà sens falta. Mas, que de refrans y quan sentensios se troben y s'parlen en Cattalunya! Cosa estranya és, y políticament se pot viurer ab ells com ab los consells de Aristòtil y de Tuli; no lo y cal llevar que, sert, ella és una gentil nació, la cathalana, valerosa y molt sàvia, si bé que per a vuy també se està arrimada com ho està la aragonesa y valenciana, que estos castellans s'o beuen tot.

Lúcio: Senyor, no me'n marvell, que són molts y més poderosos que nosaltres, y per ço poden seguir millor lo rey y lo present és tostemp tingut per més just que lo absent...» (CT, 87-88).

2) «*Lúcio*: Ell estava en lo cert y per ço, creheu-me senyors, que fan a tractar com ha hòmens si volen servir-se los prínceps de ells com de hòmens. No sé si hauré ben conclòs mon propòsit y si vostres mercès estaran ben satisfets de la promesa mia. Sé almenys assò, que seré estat masa prolix y per ço pesat i enujós.

Don Pedro: No, ab tota veritat, ans me pesa a mi com ja à acabat, que molt me delectava en oir-lo y és molt gran lo plaher que he pres en saber que així sia passat aqueix negoci per la honrra de la nació cathalana, y tinch per averiguat y per bo lo descàrrech que haveu, senyor, donat dels cathalans y va molt de altre manera la cosa de com yo pensava.

Fàbio: Lo mateix vos dich que, cert, fins ara, yo tostemps he cregut que de aqueixa guerra no podien donar los de Catalunya la dexada que per la honor nostra convenia y ara tinch entès que podem complidament anar ab los ulls alts ahont se vulla, que no és poca alegria e contentament lo que de assò a tots deu cabre» (CT, 173).

En tercer lloc, l'*actitud de respecte de qui parla envers el seu interlocutor*. Frases com «diu la veritat lo senyor don Pedro» (CT, 108) o «diu molt bé lo senyor don Pedro» (CT, 111), i tantes com aquestes, són una mena de clixé que es perpetua en les interlocucions dels *Colloquis*. En reprendre el seu paper en el discurs comú, l'un recull l'opinió i les formes expressives de l'altre. I si llurs posicions davant el tema proposat difereixen, hom cerca una manera suau i educada que, sense traïr l'opinió pròpia, no pugui ofendre el *partenaire*.

Com he fet a propòsit de les dues característiques anteriors, també ací em limitaré a presentar unes mostres del text de Despuig, referides al tracte que es donen recíprocament els tres protagonistes del diàleg.

1) «*Fàbio*: ...en lo de la jurisdicció és tant lo que donaren als ciutadans que és cosa que par no's deu creurer; és tan gran, en fi, que encara que lo rey sie dins Tortosa, no poden administrar la justícia los oficials de cort sinó los de la ciutat.

Don Pedro: És possible?

Fàbio: Així passa, y si molt m'o haveu d'agrair vos diré les paraules formals ab què assò se mostre y prova.

Don Pedro: Yo folgaré de oir-les y a vós, senyor, cumple també molt de dir-les, perquè de l'altre manera, per ventura, sentiríem mal de vós y creuríem que amors de vostra pàtria vos fan parlar tant llarg. [...].

Fàbio: Dich altra vegada que passa així com yo he contat. Les paraules formals ab què assò's prova són aquestas i trobar-les heu en una sentència arbitral donada per miser Grau de Palou entre lo rey y la ciutat en declaració de la jurisdicció, la qual és recòndita en lo archiu de la casa del regiment. [...]. Y encara dixcorre aquesta sentència per altres paraules que acomulan lo negoci, mas les que he dites són les substancials y fundamentals. Dons, què'm dieu en assò, senyor don Pedro? Restau satisfet?

Don Pedro: Dich que estich en gran manera maravellat del que he ohit, y voldria jo molt saber per què la donà lo comte tan llarga aqueixa jurisdicció, qu'és cosa molt desafortada y molt estranya y mai semblant ad aqueixa yo la he ohida. Los aragonesos, és bé veritat que puix ells mateixos se cobraren lo regne de poder de moros, e'legiren rey y feren los pactes y furs, y posaren entre ells y lo rey un jutge a son pler, qu'és lo justícia de

Aragó, lo qual té tanta jurisdicció, preeminència y auctoritat com tots sabem. Mas los ciutadans d'esi, sé que no guanyaren ells mateixos la ciutat, que lo comte, los genovesos, los templés, lo senyor de Monpaller, lo Moncda y finalment tots los altres catalans la guanyaren. Entenga yo assò y traeu-me de aquest perplechs, per mercè, que molt y folgaré.

Fàbio: Ayxò dirà millor lo senyor Lúcio perquè sab millor; que yo les efectes veig, mas la causa ignore.

Lúcio: Jo u diré, però primer vull que entengau, senyor don Pedro, que aqueixa jurisdicció ja està més evacuada del que seria mester.

Don Pedro: També m'o vull creure yo, que los pobles que davall de domini real estan no poden durar ab tanta llibertat.

Lúcio: És aqueixa molt gran veritat, perquè no falten modos als prínceps per a reduir als súbdits a son compte, com tinch dit jo que u féu no sé quin comte de Barcelona, que vent que lo que podia en Cathalunya era poch, induí als catalans que li consentíssem en tot lo Principat les regalies de què vuy usen los reys, de aont se és seguit que après jamay han pogut tornar en ella ni gosar del que podien y tenien adquirir per los braços» (CT, 114-116).

2) «*Don Pedro:* ...me pren gana de saber com passà allò y què desgràcia fonch aquella dels catalans tan gran, que sent tan fidelíssima gent com són y tan inclinada y usada al servey de sos prínceps en tot temps, sien cayguts com caygueren en tan mal pas de fer guerra al rey don Juan son senyor. De veritat que espanta assò a tots quants ho saben, que de la nació catalana tenen notícia.

Lúcio: És un laberinto aqueix tan gran que no sé si un altra Arianna bastaria a treure'n a l'home que en ell una vegada entràs, y per ço serà millor deixar-ho de tractar per ara.

Don Pedro: No sinó que ha de dir y així ho suplich, senyor, tan encaridament com puch que aquesta mercè me fasau, perquè yo desitje saber-ho en infinit, y ha dies que vaig sercant qui me'n complaga y may he tingut ventura de robar-ho. Per ço, puix poreu fer-ho tam bé com qualsevol, que això jo u sé molt bé, no us haveu de escusar de pèndrer aqueix treball, majorment que entre nosaltres tota cosa pot pasar y també que ja los de a qui poria ser interès, no viuen, y per ço la llibertat és dilatada o ampliada per a parlar als vius, puix sia ab veritat; totes aquestes consideracions poden mòurer e inclinar a vostra mercè a fer-la en lo què demane.

Fàbio: Mirau, senyor, si dir-se pot sens perjudí nostre també us suplique yo lo mateix y si no, a la fe que no se'n parle res que part de prudència és no voler la persona oïr cosa que li ha de pesar si remedià no la pot.

Lúcio: Duptava yo o no volia deixar de dir-ho per trobar-hi alguns dels inconvenients y perills que, senyor, reselau, que quant al primer que vós, senyor don Pedro haveu tocat, dich que no's dirà sinó la veritat, la qual no deu pesar a ningú ni pesa a persones de rahó y desapacionades y de les que no són tals poca cura tinch yo; y quant al que vós, seyor Fàbio dieu, si és cosa que's puga dir sens perjudí de nostra nació, dich que se pot molt ben dir sens ningun perjudí» (CT, 152-153).

Voldria descendir a un recurs aparentment irrellevant, però que jo tinc per ben significatiu i que corrobora els tres elements que acabo de glossar com a típics

del diàleg renaixentista (serenor d'esperit, ritme lent, respecte a l'interlocutor). Penso en la raresa dels adverbis (si adverbis són) *sí i no*, com a resposta, afirmativa o negativa, a una pregunta. Són dos monosíl·labs secs, que tallen el període (i, per tant, la interlocució), que sovint denoten una actitud (prepotència, nerviosisme, etc.), que manquen de deferència envers la persona amb qui es parla (per tal com aquesta és invitada a abandonar la partida).

Una vegada més, es tracta d'un tret que prové dels clàssics. A la pregunta de Sòcrates «Per ventura no tinc raó?», Plató posa en boca de Critó, no un simple *sí* (com ho fariem nosaltres avui), sinó tota una frase: «Jo ho penso així mateix, Sòcrates». ⁶ També Ciceró, en comptes del *sí* que espera el lector modern, escriu: «És com tu dius, Cató». ⁷ A les versions modernes de la *Vulgata* trobem resquícies de construccions d'aquesta mena que sovintegen a la *Bíblia* i que han arribat fins avui. Quan Ponç Pilat formula a Jesús la pregunta clau «Així, doncs, tu ets rei?», aquest li respon: «Tu mateix ho dius», frase equivalent al lacònic i pràctic *sí*. ⁸ Els diccionaris d'una llengua moderna al llatí no troben una sola manera de traduir l'indispensable i còmode *sí* (o *oui, yes, ja*, etc.) i forneixen diverses equivalències: *etiam, vero, id, sane quidem, recte* (en *recte dixisti*, per exemple), etc. Tot, per dir simplement *sí*. No és, doncs, mancat de raó que els humanistes es resistissin a emprar unes partícules que, si ells feien servir en l'ús quotidià de llurs parles vernacles, eren pràcticament inexistents en les llengües de l'antiguitat que els fornien models de dicció.

Com es comporta Cristòfor Despuig en aquest punt? Seria inexacte d'afirmar que no introdueix *sí* o *no* com a resposta i seria perdre el temps de donar-ne exemples. En general, els *Cobloquis* contenen *sí* i *no* quan pertoca de posar-los. Això no obstant, és evident que Despuig sovint renuncia a l'ús escarrit d'aquests monosíl·labs, en benefici de solucions més amables, com les que ell trobava en els textos llatins que prou coneixia. Així, quan qualsevol de nosaltres escriuria *sí*, ell posa: «yo us dich la veritat» (CT, 65), o «així és ver» (CT, 106), o «així és, cert» (CT, 108), o «així serà» (CT, 156) o «és molt gran veritat» (CT, 173), o «a la fe que és així» (CT, 174). Després d'una pregunta de Lúcio, relativament llarga («no sabeu lo que dix don Juan de Lanuza, cavaller aragonès que fonch molts anys virrei d'Aragó?»), quan ja n'hi havia prou de respondre dient *no*, Fàbio ha de contestar amb una frase: «No (hu) sé yo» (CT, 170-171). Un *no* tot sol, que ell hauria dit instintivament, no l'hauria deixat tranquil.

6. PLATÓ, *Diàlegs*, I (*Critó*) (Barcelona 1924, Fundació Bernat Metge), p. 58.

7. CICERÓ, *Cató el vell* (*De la vellesa*) (Barcelona 1998, Fundació Bernat Metge), p. 88.

8. En expressions semblants: Mateu, 27,11; Marc, 15,2; Lluç, 23,3; i Joan, 16,37.

Per això, si, en alguna ocasió, se sentia inclinat a sucumbir a l'ús espontani de valer-se de *sí* o *no*, Despuig no deixava de matisar-ne la rudesia, afegint-hi algun mot, com en l'expressió «sí, cert» (CT, 75), que ja li devia semblar menys abrupta que el *sí* tot sol. Vegem-ho en aquest fragment:

«*Fàbio*: Que no teniu vós per bé, senyor Lúcio, que les marques estiguen allí?

Lúcio: No, cert.

Fàbio: Y les armes tampoch?

Lúcio: Sí les armes» (CT, 65).

Una altra mostra curiosa de l'aversió a limitar-se a dir *sí* o *no* és la següent, en la qual, en lloc de dir *sí*, se les arregla per fer-hi sortir els dos adverbis contraposats (CT, 74):

«*Fàbio*: Com, digau-me, senyors, que també tingué guerra lo emperador ab lo papa?

Don Pedro: Puix no? Sí, a la fe» (CT, 74).

Acabo de presentar, a grans trets, les coordenades en què pensen, es mouen i actuen els humanistes del segle *xvi* i algunes propietats del diàleg en què solen manifestar-se. És així que es capturen els de la petita llista que segueix, constituïda per uns quants humanistes del domini lingüístic català que, nascuts en el darrer quart del segle *xv* o en la primera meitat del *xvi*, intel·lectualment pertanyen a aquesta setzena centúria.⁹ Heus-los ací:

Baldassarre Castiglione (Casatico, Màntua 1478 - Toledo 1529)

Joan Gelida (València vers 1489 - Bordeus 1551)

Alfonso de Valdés (Conca vers 1490 - Viena 1532)

Juan de Valdés (Conca? - Nàpols 1541)

Joan Lluís Vives (València 1492 - Bruges 1540)

Lluís del Milà (València, vers 1500 - *post* 1561)

Cristòfor Despuig (Tortosa 1510 - *post* 1563)

Joan Baptista de Cardona (València 1511 - 1589)

Antonio Agustín (Saragossa 1517 - Tarragona 1587)

Lluís Ponç d'Icard (Tarragona 1518 - 1578)

Pere Joan Nunyes (València 1522 - 1602)

9. Hi afegixo alguns noms forasters, d'erudits que es relacionen amb els nostres humanistes. Tots són esmentats per ordre cronològic de naixença, sense deixar d'incloure-hi la població nadiua, perquè resti manifesta la universalitat geogràfica de la cultura del renaixement a casa nostra.

Juan Lorenzo Palmireno (Alcanyís 1524/5 - València 1579)
 Miquel Tomàs de Taixequet (Llucmajor, Mall. 1529 - Lleida 1577)
 Pere Galès (Ulldecona, Montsià 1537 - Saragossa 1595)

No cal justificar la presència de Cristòfor Despuig en aquesta llista, per tal com ell també pensa, es mou i actua dins les coordenades dels altres humanistes del segle i també s'expressa, com la majoria d'ells, per mitjà del diàleg d'inspiració clàssica. El seu llibre ho palesa a cada moment. Per això penso que tothom estarà d'acord amb Eulàlia Duran quan afirma que *Los colloquis de la insigne ciutat de Tortosa* «podrien ésser considerats com l'obra en català més representativa del Renaixement». ¹⁰ Si jo hagués de fer-hi una remarca, seria per reforçar la idea amb un temps verbal més categòric: «els *Colloquis* en són l'obra més representativa».

3. CRISTÒFOR DESPUIG, EL DARRER «HOME DEL RENAIXEMENT»?

S'ha dit repetidament que Cristòfor Despuig fou el darrer «home del Renaixement». Es tracta simplement d'una frase que ha tingut sort? O, si no, com la justifiquem? Sens dubte Cristòfor Despuig fou, per la ideologia, per les actituds i per les maneres expressives, un humanista que feia honor a aquest nom i que no desentona en el conjunt dels que acabo d'alinear sota aquest concepte. Una reserva que podríem fer-hi (l'ús de la llengua vulgar) s'esvaeix, si pensem que l'interès per la llengua del poble també era un principi ben arrelat en l'ideari humanístic. I, d'altra banda, no era sol a renunciar a la llengua clàssica (només passa que, tractant-se d'un escriptor d'una sola obra coneguda, l'excepció es fa més palesa).

Sigui com sigui, la posició de Despuig és certament delicada, i no pas perquè d'altres el sobrevisqueren (car sempre seria el darrer entre els més significats), sinó per dues altres circumstàncies. D'antuvi, és cert que ell sobresurt, però el moviment humanístic ja s'esfuma. Solem dir que la corba que descriuen els humanistes catalans replica la de les lletres catalanes en general (que comença d'inflexionar vers 1500), amb un decalatge de mig segle (cosa que posaria la segona inflexió, la de l'humanisme, vers 1550). I bé, els *Colloquis* són de 1557, just al moment de les acaballes. Segonament, pel que fa a la llengua, Despuig empra el català quan els seus contemporanis deserten, emmudeixen o claudiquen davant del castellà. Més, encara: ultra escollir el català, Despuig vertebrava els *Colloquis*

10. Eulàlia DURAN, *CT*, p. 22.

en una defensa enèrgica de la llengua catalana i de Catalunya. Tanmateix, per les dues circumstàncies, Cristòfor Despuig és el cant del cigne de l'humanisme català.

En suma, si Despuig és un dels darrers humanistes catalans, és també el darrer com a humanista en llengua catalana. Ell culmina un moviment cultural (que, gràcies a ell, no s'acaba amb esllanguiment, sinó en un punt àlgid), tant per la temàtica com en la cronologia.

4. L'OPCIÓ PER LA LLENGUA CATALANA

Fins ací he parlat de les formes d'expressió com si tot s'hi reduís al diàleg. No podem oblidar, emperò, una qüestió prèvia, que no he deixat d'insinuar: la llengua escollida per a dialogar. Malgrat que els humanistes del cinc-cents es mostren més proclius a recórrer al llatí que al romanç, hem de reconèixer que hi ha de tot: Joan Lluís Vives escriu tota la seva obra en llatí; Antonio Agustín, tot i valer-se predominantment de la llengua clàssica, no deixa d'emprar també el castellà; Alfonso de Valdés ho fa en castellà; Baldassarre Castiglione, en italià; Cristòfor Despuig, com sabem, en català.

Examinem, doncs, les raons del seu comportament lingüístic. A l'hora de redactar els *Colloquis*, Despuig ha d'afrontar successivament dues alternatives, per a resoldre les quals s'aparta en cada cas de l'opció que semblaria la més natural i potser, en un humanista de la seva època, l'obligada i tot. De moment, entre llatí i romanç, fa l'elecció del romanç. Havent-se decidit pel romanç, se li obre una altra disjuntiva: castellà o català?; per a ell, el romanç que emprarà no serà el castellà, sinó el català.

Pel que fa a la primera tria, n'hi ha prou de pensar que Despuig és un dels «homes del Renaixement». Aquests humanistes, si més no els més conspicus, solen valer-se, de manera exclusiva o predominant, de la llengua llatina. Despuig, però, no escriu en llatí, sinó en romanç.

Quant a la seva segona decisió, Despuig prefereix el català al castellà. És sabut que vers 1550 ja era un fet la penetració del castellà en els medis culturals del nostre país. La Confederació entre el Regne de Castella i la Corona d'Aragó s'havia establert en unes condicions (polítiques, demogràfiques, econòmiques i culturals) molt desfavorables per a la llengua catalana. Les elucubracions dels humanistes i dels gramàtics castellans es veien canalitzades cap a refermar i endegar la llengua pròpia, i l'encetada gesta del Nou Món no feia sinó augurar-ne un gran desplegament. En canvi, els catalans estan desorientats. Des de 1500 els escriptors s'ado-

nen que no trepitgen segurs.¹¹ i, com dèiem, abunden les desercions i les claudicacions. Afegim-hi l'eclosió espectacular que s'està produint en la literatura castellana, que deixa astorats els homes de lletres catalans. Malgrat tot, Cristòfor Despuig no escriu els *Colloquis* en castellà, sinó en català.

Hi ha més, encara. La realitat politicocultural de l'època favoreja que la llengua més estesa i més poderosa frueixi d'una situació privilegiada. Els humanistes propugnen l'ennobliment i la unitat de les llengües. En aquest plantejament ja es comprèn que la llengua noble ha d'ésser única, car, si es fragmentava, hom sempre podria aspirar a una modalitat que, per unitària, fos més noble que la clivellada. La filosofia que es desprenia de la *questione della lingua* també apareixia lligada amb la formació de les monarquies absolutes, on s'imposava l'equació «un estat = una llengua». A França aquest principi s'aplicà fins a l'extrem. També al sud dels Pirineus la fascinació de la cort dels Àustries duia a generalitzar l'ús del castellà. Ara bé, una vegada més, contra totes les previsions, Despuig escriu el seu text en català.

Per què? El comportament lingüístic de Cristòfor Despuig s'ha d'explicar per la seva visió política del país. Aquest punt ha estat tractat amb clarividència i precisió per Josep Solervicens, que ha adduït els textos pertinents, extrets dels *Colloquis*.¹² Per a Cristòfor Despuig, el concepte humanístic d'*Hispania*¹³ implicava tres realitats, totes tres dignes d'ésser preses en consideració. De moment, les dues següents: 1a *Espanya* 'el regne del qual Felip II era el sobirà', que era objecte de vehements elogis seus i que ell defensava en el descabdellament de la política europea de l'època (en aquell moment, en la guerra de Felip II contra França i el Papat), i 2a *Catalunya* 'territori de la Corona d'Aragó', que és el *leitmotiv* dels *Colloquis*, i sobre el qual sempre parla en termes molt encomiàstics, tant pel que fa a la història (justifica el comportament polític de Catalunya en el decurs del temps) com pel que fa a la llengua (es mostra enamorat del català i combatiu en la defensa del seu ús). 3a Despuig encara fa entrar en escena una tercera realitat, que serà el factor decisor de la seva opció lingüística. Em refereixo a *Castella* 'l'antic regne de Castella i Lleó', envers la qual mostra una animadversió violenta, fins al punt que no pot sofrir que s'identifiqui *Espanya* amb *Castella*.¹⁴ L'anticastellanis-

11. Jordi RUBIÓ i BALAGUER, *Història de la literatura catalana*, II (Publ. de l'Abadia de Montserrat, 1985), p. 11-16.

12. Pep SOLERVICENS i BO, *Els Països Catalans i Espanya: ser o no ser* (València 1988), p. 131-141.

13. Eulàlia DURAN, *CT*, p. 19.

14. «Despuig, en les seves disquisicions històriques, s'indigna contra els castellans que "per no publicar la glòria dels espanyols que no són castellans, celen la veritat" i contra els "historiògrafos castellans", que "estan en lo mateix de voler nomenar a Castella per tota Espanya". Amb autèntica ira escriu: "Senyor, la major part dels castellans gosen dir públicament que aquesta nostra província [Cata-

me és, doncs, la clau per a entendre la seva opció per la llengua catalana i, per tant, el seu refús a emprar el castellà als *Colloquis*.

Vegem com Despuig mateix s'explica sobre les dues alternatives dites (llatí *vs* romanç i castellà *vs* català), les quals, com dèiem, ell resol d'una manera que podia semblar inesperada: es val del vernacle (i no del llatí) i, pel que fa al romanç, del català (i no del castellà).¹⁵

Ja a la mateixa lletra d'endresa de la seva obra, que és dedicada al comte d'Aitona, Cristòfor Despuig declara: «no la he volguda escriurer en [llengua] latina perquè no pareguera ser tan generalment tractada y entesa per los de nostra nació com yo volguera, per honra y contentament dels quals se és escrita».¹⁶ Confessa, doncs, d'haver-se sentit temptat per emular la moda de redactar en llatí. Això vol dir que hauríem pogut trobar-nos davant d'un text com els del valencià Joan Lluís Vives, i, si així hagués estat, els *Colloquis* no figurarien com a peça de la literatura catalana. No: Despuig renuncia al llatí, i no per una qüestió de principi, sinó amb naturalitat: la igualtat de rang entre els vernacles i la llengua clàssica ja no era motiu de discussió. Honestament precisa, encara, que, si s'hagués decidit pel llatí, això podia suggerir que la gent l'entendria com si fos en català, cosa que no era certa. Afegim-hi també que ell devia doldre's de pensar que en llatí la seva obra hauria estat menys coneguda.

Pel que fa a la segona alternativa (català o castellà?), Despuig s'expressa tan clarament i tan sincerament com quan parlava del llatí: «No he volgut escriure-la en llengua castellana per no mostrar tenir en poch la cathalana y també per no valer-me de llengua estrangera per a llustrar y defensar la naturalesa pròpia, que és la principal intenció de mon treball».¹⁷ No deixa de fer-hi una protesta conciliatòria: això no vol dir que el castellà «no sia gentil llengua» ni que no calgui conèixer-la.

lunya] no és Espanya i, per ço, que nosaltres no som veraders espanyols; no mirant, los pecadors benaventurats, quant ignorants són i quant cegos d'enveja i malícia van, que aquesta província no sols és Espanya, mas és la millor Espanya...» (Martí de RIQUER, *Història de la literatura catalana*, III, Espluga de Llobregat 1964, p. 592-593).

15. Per a més informació, vegeu Antoni M. BADIA I MARGARIT, «La preocupació per la llengua entre els segles xv i xvi», dins *Acte acadèmic amb motiu de la investidura de Doctor Honoris Causa de...*, 29 d'abril de 1994, Tarragona [1995], p. 26-30.

16. CT, p. 54. També a «La preocupació...», cit. a la nota anterior, p. 26.

17. CT, p. 54. També a «La preocupació...», cit. a la nota 15, p. 30.

5. LA LLENGUA DELS *COLLOQUIS* EN EL MARC DE LA DESCRIPCIÓ

El títol d'aquesta ponència sembla exigir una descripció de la llengua dels *Colloquis*. Aquest era, si més no, el meu primer propòsit. Ara bé, la tasca, que no dubto que es pot dur a terme en una monografia exhaustiva, no és factible en uns quants minuts. Almenys, jo no me n'he sortit. Per què? L'explicació és implícita en les maneres expressives dels humanistes de l'època i en la mateixa vida concreta de l'autor: així en els *Colloquis* es troben, mesclats, 1) trets lingüístics que responen a les actituds renaixentistes, a l'influx de la llengua clàssica i als esforços per produir-se en una llengua noble i selecta, i 2) trets que caracteritzen el llenguatge corrent (colloquial i tot), propis de la natura figuradament oral del diàleg, dialectalismes (sobretot valencians i tortosins), arcaïsmes i altres formes que sorprèn que hi hagin tingut entrada (de tipus diacrònic, diatòpic i diastràtic). Cal actuar amb precaució davant el risc de conclusions precipitades: no seria prudent de tenir el text de Despuig exclusivament com una mostra fefaent de la llengua catalana al segle XVI. Despuig es produeix en un llenguatge que és ensems culte i popular, sovint atemporal, tant pel que fa al culte com al popular. La constatació és greu, en especial perquè se sol dir que els *Colloquis* són l'únic text amb cara i ulls de l'època. D'altra banda, és un text que, com he dit a propòsit de la seva forma dialogada, traspua serenor i calma d'esperit. La llatinització s'hi manifesta sobretot en la sintaxi oracional i en la *Wortstellung*. Les particularitats populars i dialectals pullulen pertot, amb do-sificacions irregulars.

Tanmateix, convençut que ací no podia ometre algunes informacions sobre la llengua del nostre text, he decidit d'espigolar un xic a l'atzar unes quantes dades que he anat arreplegant en els darrers temps, amb el fi de fer-ne conèixer alguns aspectes. Seran unes pinzellades que espero que almenys suscitaran l'interès per un tema que mereix més atenció que la que fins ara hom hi ha parat.

Començo pels aspectes que retraten la llengua culta. La *tònica general del període* es manifesta per les oracions llargues, les preguntes retòriques i exclamacions i la grandiloqüència. Exemples:

- 1) «Primerament, perquè la llengua cathalana no té tanta abundància de vocables y tèmens per a dir fàcil y elegantment lo que dir-se vol com la llatina, no obstant que los que té són de molt gran eficàcia, y la llatina, ab què poguera remediar-se aquesta falta, era de poch presa en los temps atrás, per no ésser tingudes les lletres en lo que los romans en lo temps de sa prosperitat les tingueren; y així trobam dels cathalans poques coses escrites de les moltes que han obrades y per ço podem dir, ab veritat, que los de Cattha-

lunya han tingut en tottemps més obres que paraules, lo que contrari és en los castellans, que tottemps han tingut més paraules que obres» (CT, 179).

3) «Què faria y qual estaria en aquella hora Cathalunya, vehent-se tan afrontada, ab la paraula rompuda, y al príncep, que tan caramente amava, pres y tan mal tractat, y en aquell temps que de tan poblada se obría com una magrana?» (CT, 162).

4) «O que pestilència, y quant millor fóra que tals estats no fossen en lo món, que no que per ells se perda gran part de la cristiandat com se pose en perill de perdre's!» (CT, 69).

5) «O que obra tan singular y que gustosa cosa fonch aqueixa! Per vida mia, rahó haveu tingut, senyor, de encarir-la tant, que yo almenys semblant a ella no la he llegida» (CT, 99).

L'influx de la sintaxi llatina damunt els *Colloquis* es fa sentir per múltiples vies. De moment en recolliré l'ús sovintejat de l'ablatiu absolut i les construccions en infinitiu dependent dels *verba dicendi et cogitandi* (tipus «credo Deum esse bonum»), que en romanç es resolen amb un verb conjugat.

1) Ablatiu absolut: «feta donació del regne, anà lo rey allà» (CT, 98); «Aquest Principat, entesa la urgent necessitat del rey, encontinent féu ajust...» (CT, 98); «vist y considerat per ells bé lo miracle tan gran, determinaren de fer-se cristians» (CT, 83).

2) Infinitiu dependent: «Cosa natural és y ordinària tenir los homes més memòria del mal que del bé» ('que los homes tinguin més memòria...') (CT, 129-130); «tenir la opinió de alguns philòsophs que digueren ser lo món ab eterno» ('que digueren que lo món és...') (CT, 143); «confesse que és necessari saber-la [la llengua castellana] les persones principals» ('és necessari que les persones principals la sàpiguen') (CT, 63).

Una peculiaritat molt vistosa de la llengua de Despuig és l'ordre de col·locació dels elements de la frase (o *Wortstellung*). Ja del llatí vulgar ençà, les llengües romàniques s'anaren procurant una determinada successió dels mots que constitueixen el missatge, la qual, amb certes diferències entre elles, les caracteritza globalment. Sembla, doncs, que el llatí tardà ja desbrossava uns camins que el romanç heretà i féu madurar. En canvi, el llatí escrit de la Roma clàssica se subjectava a uns hàbits sintàctics, com l'hipèrbaton, que els homes del Renaixement reprengueren amb fermesa, tant si escrivien en llatí, com si ho feien en el romanç que per això anomenem llatinitzant.

Un d'ells era la posposició del verb a la fi de la clàusula. Despuig la practica sovint, en formes verbals simples o compostes, conjugades o no personals. Heus-ne ací unes mostres: «mas puix entre persones discretes parle» (CT, 125); «perquè les tingueu en la casa del regiment tan guardades com merexen elles estar» (CT, 141); «han inferit molts que Amposta fonch la població primera que Túbal a Espanya fundà» (CT, 144); «ha sabut mirar tant poch en assò com ha mirat en altres

coses que de Catalunya *ha escrites*» (CT, 138); «y aquesta és la pública veu y fama per tot lo món generalment *creguda*» (CT, 165); «primerament perquè lo rey los avia trencat la fe i paraula que *donat los avia*» (CT, 166); «açò és tan clar... que no y à home que gens lletrat *sia*, que *ignore*» (CT, 102).

Altres vegades és justament el subjecte de l'oració el que sofreix la inversió. Només en una pàgina del text n'enregistro cinc exemples: «per què *té* la culpa de esta guerra *lo papa*»; «perquè *volgué ell* llevar lo regne de Nàpols al rey don Felip»; «per via de dret y per via de fet *vol ell* haver aquell regne»; «perquè ab guerra moguda *puga ell* plegar les capes»; «perquè no *pot ell* pair que aquestos estats estiguen en poder d'altri» (tots cinc, a la p. 69 dels CT). Dues altres mostres: «quant grans i quant continuos miracles *es Déu* servit fer per la intersesió de ella» (CT, 75); «y *voldria jo* molt saber per què la donà lo comte» (CT, 115).

La posposició s'estén a casos que, en no implicar la situació del verb, potser ja no haurien d'ésser titllats de llatinitzants, però que no deixen de conferir a la frase un aspecte especial. Alludeixo a la seqüència «substantiu + possessiu», que és sistemàticament observada per Despuig. Uns quants casos recollits són els següents: «la antiga *fundació sua*» (CT, 53); «per la relació que tenim de la *bondat sua y sanctedat*» (CT, 78); «en lo que toca a la pròpia *persona sua*» (CT, 78). Sigui com sigui, aquesta col·locació devia recolzar en un hàbit popular; sembla provar-ho que hagi romàs en textos estereotipats, com jaculatòries de pietat senzilla: «us dono el cor i l'*ànima mia*», etc.

Amb aquest tret, ja a la frontera entre la llengua culta i el llenguatge corrent, desisteixo de prosseguir excavant en la inesgotable mina d'aquella i passo a presentar certes particularitats de la no menys inesgotable mina d'aquest.

En efecte, acabem de comentar uns quants trets sintàctics que s'expliquen pel record de la llengua clàssica o per l'afany de consolidar la modalitat noble de la llengua. Atès que la majoria d'aquestes construccions afecten frases senceres i períodes llargs, i que dissonen respecte a les solucions més comunes, hom podria creure que els *Colloquis* de Cristòfor Despuig són sobretot un espècimen de la llengua sàvia i llatinitzant. La impressió no seria injustificada. Tanmateix, resulta que totes aquestes construccions, selectes com són, sovint estan compostes de peces gramaticals del parlar col·loquial o, més sovint encara, alternen amb oracions i frases pròpies de les maneres populars d'expressió. Penso en trets corrents, familiars, dialectals, arcaics, etc. En suma: en tot allò que pertany a la llengua de cada dia, al marge de l'influx de la llengua clàssica i de les elucubracions dels humanistes. També ací m'hauré de limitar a unes quantes pinzellades, renunciant a la composició pictòrica d'un conjunt que espero que algun dia existirà. No cal dir com em plauria d'estimular-ne la realització amb aquestes consideracions, tan deslligades.

Dic la llengua de cada dia. Però d'entrada haig de precisar que, tot examinant-la, no poques vegades ens fa l'efecte que ja no és la llengua quotidiana de Despuig (ço és: la de mitjan segle XVI), la que els *Colloquis* recullen, sinó la d'ahir o d'abans d'ahir dels dies en què ell escrivia la seva obra. O que no és la llengua de casa seva, la que surt de la seva ploma, sinó la de la casa del costat (ço és: un altre parlar o un altre dialecte). I, malgrat tot, no deixem de sentir-la com a pròpia, aquesta llengua, i ens interessa de conèixer-la i de comentar-la.

Com a primera pinzellada, escullo la formació del futur. Com és sabut, el futur és, en les llengües romàniques, el resultat d'una perífrasi verbal llatina del tipus *cantare habeo* (reduïda a *cantare he*, d'on *cantaré*). A jutjar per les dades fornides pels textos, el procés de fusió dels dos elements de la perífrasi, que no presentà dificultats d'índole fonètica ni de ritme cronològic, sofrí una dilatació multisecular en els casos d'intercalació d'un pronom àton (que ha quedat fossilitzada estructuralment en portuguès). Com ja era d'esperar d'un fenomen que de fet la llengua resolgué en època primerenca, els *Colloquis* presenten el futur amb els seus components fixament soldats. En canvi, hi apareixen ça i lla nombroses mostres d'intercalació pronominal. Heus-ne ací algunes: «y anar-nos-n'hem a missa» ('ens n'anirem a missa') (CT, 64); «aturar-los-han» ('els aturaran') (CT, 75); «aprofitar-los-ha» ('els aprofitarà') (CT, 89); «y trobar-les-heu» ('i les trobareu') (CT, 115). Evidentment, tot el que es diu del futur té aplicació al condicional, basat en la perífrasi amb l'imperfet d'*habere*: *cantare-heba(m)*. Exemple: «mas fer-lo-hia» ('però el faria') (CT, 144). Tan donat a la recerca d'arcaïsmes, Despuig devia esplaïar-se incorporant al seu text mostres d'aquest comportament verbal, ja força superat aleshores o en vies de superació definitiva.

Vegem ara les construccions amb formes tòniques dels pronoms. Els *Colloquis* n'ofereixen una situació més aviat anacrònica, per tal com mostren una preferència per les frases de «preposició + pronom tònic», en comptes de resoldre-les mitjançant altres formes (àtones o adjectives) corresponents. Tipus: «no dupta de entrar *en ella*» (CT, 166), frase substituïda, en la llengua posterior i moderna, per «no dubta d'entrar-*hi*». L'exemplificació podria ésser molt copiosa. Heus-ne ací algunes ocurrencies: «lo discurs *de ella*» ('lo seu discurs') (CT, 53); «la voluntat *de ells*» ('la seva voluntat o llur voluntat') (CT, 122); «jamay han pogut tornar *a ella*» ('tornar-*hi*') (CT, 116); «los successos *de ella*» (CT, 53) (però, a la mateixa pàgina: «ses excellències»; «[ja està escrit tot lo discurs...] y així seria treball infructuós. Mas sols tractaré de les causes *de aquell*» ('de les seves causes') (CT, 155); «perquè só nat yo *en ella*» ('perquè hi só nat') (CT, 145-146).

Resten moltes altres característiques de la llengua dels *Colloquis*. Només en recullo succintament algunes mostres.

1) Com és natural i propi de la llengua de l'època, Despuig practica sistemàticament la concordança del participi, sense limitacions: «De tal manera haveu *cobrada* la vostra rahó» (CT, 65); «per mil coses que é *llegides* y *ohides* y encara *visites* sobre açò» (CT, 72); «y may semblant... yo la he *ohida*» (CT, 115), etc.

2) Conserva no menys sistemàticament el significat etimològic (femení) de *fort*, com correspon a l'adjectiu llatí *fortis* (masculí i femení) / *forte* (neutre), de dues terminacions.

Exemples: «també és cosa molt *fort* aqueixa» (CT, 143); «aquesta ciutat és *fort* y és estada gran població en altres temps?» (CT, 148). El text retreu el curiós proverbi següent: «*fort* és la roca, pus *fort* és qui la derroca» (CT, 104), on el segon *fort* ja s'ha d'entendre com a masculí.

3) Empra profusament la preposició *a* davant el complement directe, quan aquest és un nom propi: «que conquistà a Cerdanya» (CT, 165); «també ne féu tràuer *a* don Juan de Beamunt» (CT, 166), d'on passa a complement de persona (encara que ja no sigui nom propi): «tenen per millor *a* un home admès en ciutadà de Barcelona que *a* un altre armat cavaller per lo rey» (CT, 125) i a complement de cosa: «igual seria tenir los diners [sense *a*, correcte] que *a* elles [les marques]» (CT, 65).

4) No sempre regula la repetició, avui estructural (i per tant, indispensable), del pronom personal en la seva forma àtona: així escriu «no espera *a mi*» (CT, 64), en comptes de «no *m'*espera *a mi*», ja en la via de generalitzar-se.

Les mostres precedents es mouen entre els arcaïsmes i els dialectalismes. Si ens posàvem a escodrinyar el text de Despuig amb les ulleres del dialectòleg rigorós, faríem troballes desconcertants. M'ho fan dir, entre moltes d'altres, dues expressions que avui tenim per insulars: 1) Els possessius *nòstron* i *vòstron*.¹⁸ Bé que la seva presència als *Colloquis* no semblava esperable, no deixem de trobar-n'hi algunes mostres: «lo rey don Carlos *nòstron* senyor» (CT, 101); «molt *a vòstron* plaer» (CT, 106). 2) El també possessiu àton *son*, com a determinatiu de noms de família: «*son* para de aquest rey» ('el pare d'aquest rei') (CT, 62), dit per Lúcio (construcció avui típicament balear).¹⁹ Aquestes mostres palesen l'interès il·limitat

18. El DCVB en diu (s.v. *nòstron*): «Antigament usat sovint, però avui conservat únicament entre gent vella mallorquina i anteposat a noms de parentesc (*nòstron* pare, *nòstron* fill)». Ja en cita exemples de Ramon Llull, però és remarcable que en reporti de l'any 1520, del 1700 i de les *Memòries* de Capmany. Quant a *vòstron*, el DCVB (s.v.) s'expressa d'una manera semblant i també en recull exemples que arriben fins al *Romancerillo* de Milà i Fontanals. Sembla, doncs, que la singularitat de Despuig és d'estendre'n l'ús més enllà dels noms de parentiu.

19. El DCVB en diu (s.v. *son*): «En algun text antic i en el parlar baleàric actual s'usa *son* pleonàsticament davant el mot *pare* (i antigament davant altres noms de parentesc) acompanyat del nom indicador del posseïdor en genitiu, o sia, precedit de la preposició *de*» (i en cita un exemple: «Això és son pare de sa meva allota (mall., men.).»)

dels renaixentistes per totes les manifestacions de la manera humana d'ésser, àdhuc les més insignificants.

Un dels aspectes que més criden l'atenció, entre els elements lingüístics dels *Colloquis* no pertanyents al món culte i llatinitzant, és l'afinitat que hi constatem amb el valencià. D'entrada, hi trobem (*passim*) dos trets que solen ésser considerats emblemàtics dels parlars del sud de la Sènia: 1) l'adverbi *ací* (que generalment Despuig escriu amb una *s* o dues *ss*) com a díctic demostratiu de primer terme (enfront d'*aquí*, propi del Principat i de les Illes), i 2) *eixir* com a sinònim de *sortir* o *partir* (que corresponen a aqueixos dos altres dominis dialectals). Evidentment seria exagerat de veure-hi una concessió a Don Pedro, un dels tres protagonistes dels *Colloquis*, que és valencià (i de qui no sorprendria que s'expressés en la modalitat meridional de la llengua). Més aviat hem de veure-hi reflectit un món cultural mesclat: els erudits tortosins de l'època tant devien recordar-se del seu conqueridor Ramon Berenguer IV (1148), com devien mirar vers el sud, on a partir de 1150 s'havia anat estenent i refermant el bisbat de Tortosa fins a la plana de Castelló. Les disquisicions de Fàbio i, sobretot, de Lúcio (els dos tortosins que componen amb don Pedro el tercet que dialoga als *Colloquis*) apunten al passat i al present i, al mateix temps, al nord i al sud d'aquest món barrejat que evoco.

Acabo de dir que trobaríem natural que don Pedro s'expressés en valencià. I així és: Don Pedro recorre sovint al valencià (si més no de la ploma de Despuig). Però als *Colloquis* les coses no són tan simples. Tots tres interlocutors es produeixen d'una manera semblant i erràriem tant d'atribuir els aparents valencianismes del text a Don Pedro com d'ignorar-los quan el text els posa en boca dels tortosins Fàbio i Lúcio.

Prenem, com a referència, la desinència de la primera persona del present d'indicatiu de la primera conjugació (*cant / cante / canto* o [kantu]). Si és natural que el valencià Don Pedro usi, una rere l'altra i pràcticament sense solució de continuïtat, les formes (*yo desije*, (*yo porte*, (*yo us demane* (CT, 156), què haurem de pensar quan constatem que el tortosí Lúcio conjuga, en les mateixes condicions, les formes (*yo confesse*, (*yo condemne*, (*yo reprove* (CT, 63)? Fàbio també es comporta així. Recordem que el parlar tortosí avui fa, com a nord-occidental, *jo canto*, desinència verificada a l'ALDC.²⁰ Una remarca: Don Pedro diu, en una ocasió: (*yo arribe*, *entre y pase per la ciutat* (CT, 61), quan en rigor hauria de dir (*yo plegue*, mentre que Lúcio una vegada també diu d'algú que «volgué *plegar*» (per

20. Dades provinents de la localitat de Roquetes, població contigua a Tortosa (que té el núm. 140 a l'ALDC).

arribar) (CT, 117). Notem així mateix que Lúcio, que empra (*yo me*) *maravelle*, no deixa de valer-se de les formes amb desinència zero: *no me'n marvell* (CT, 88), *jo esper en Déu* (CT, 156).

Fora de les formes verbals de primera persona, continuen les sorpreses: si el valencià Don Pedro diu *ixca* (CT, 155), el tortosí Lúcio replica amb *hixqué* (CT, 101). Per cert, Lúcio s'expressa d'una manera híbrida en recomanar a Don Pedro: «no us oblideu de pendre, ans que *hixcau* de *aquí* de la barca, aqueixes dotze saborgues» (CT, 201); òbviament aquesta frase és una mescla de **hixcau de ací* (valencià) i **sortiu d'aquí* (català del Principat).

Les coses no s'acaben ací. Si deixem el camp de la conjugació verbal, la font de les sorpreses tampoc no s'estronca. Don Pedro diu: «y may semblant *ad aqueixa* yo la he ohida» (CT, 115), fent-se, doncs, ressò d'un ús típicament valencià. Però Lúcio s'hi afegeix, en clara sintonia: «ab lo castell que per *ad aquell* temps era una cosa ben fort» (CT, 148). I hi insisteix: «senyor, jo só obligat *ad asò*» (CT, 145) o «se són trobats rastres casi semblants *ad aquestos*» (CT, 147). Més, encara. Lúcio fa seva una forma que avui tenim exclusivament i típica per valenciana, en escriure: «que fonch nomenat príncep de Viana, *hu* dels més gentils i més excel·lents prínceps» (CT, 156), en comptes d'«un dels més gentils...». O bé: Lúcio parla, a la valenciana, d'un «carrer que encara per a vuy *li diuen* la Suda» (CT, 106) (en lloc de «es diu» o «s'anomena la Suda»). O bé, encara: ja a la fi del text, don Pedro, referint-se a les saborgues que han pescat a l'Ebre, diu: «yo almenys ne vull dos per a portar-me'n demà *en pa* per al camí» (CT, 201).

Què cal pensar d'aquesta barrija-barreja de formes i de construccions? D'antuvi, hom se sent inclinat a posar-la en relació amb la situació de la llengua, la qual, a mitjan segle XVI, no era tan clara ni tan definitiva com la coneixem avui. Semblaria provar-ho un dels punts que acabem d'examinar: la desinència de la primera persona del present d'indicatiu. Avui sabem que la substitució de les formes en *-e* (*jo cante*) per les formes en *-o* (*jo canto*, amb *o* pronunciada [o] o [u], segons els indrets), iniciat ja en el segle XV per condicionaments fonètics indubtables (assimilació de la *-e* a una vocal velar tònica a la síl·laba anterior, com *jo done*, que es féu *jo dono*), fou extremament lent. Només seixanta anys abans de la redacció dels *Colloquis*, el barceloní Pere Miquel Carbonell encara conjugava *jo camine* a les *Regles de esquivar vocables* (1492).²¹ La mutació morfofonètica *camine* > *camino* no es consumaria fins al tombant dels segles XVI i XVII,²² de manera que la termi-

21. Antoni M. BADIA i MARGARIT, *Les Regles de esquivar vocables i la «qüestió de la llengua»* (Barcelona 1999), p. 393-395.

22. Anfòs PAR: *La desinència -o de l'indicatiu present*, dins AORLL, III (1930), p. 169-176.

nació *-e* dels *Colloquis* no és valencianisme, sinó un tret encara molt estès al Principat i, per tant, propi i espontani a les vores de l'Ebre.

La partió que fa la dialectologia moderna entre valencià (*jo camine, jo cante*) i principatí (*jo camino, jo canto*) no sempre ha estat tan diàfana com ho és avui. Si a la introducció del diccionari d'Alcover i Moll²³ hom exposa la divisió dialectal per mitjà de la distribució geogràfica d'aquest tret verbal, pel que fa al segle XVI només en podem dir que aleshores tot just si aquesta divisió es trobava en vies de convertir-se en delimitador. Per ventura això podria explicar la variació que hi hem observat entre els personatges dels *Colloquis* de Tortosa? Ho veig difícil. Ben mirat, però, ara potser m'he estès massa en un cas concret (aquest de *cante / canto*).

Eixamplen, doncs, el nostre camp d'observació, examinant una altra característica dels *Colloquis*, que també ens planteja la relació d'aquest text amb els parlars valencians: la confusió d'usos dels demostratius. Segons les dades l'ALDC, en els nostres dies el parlar tortosí redueix les determinacions de lloc a dos termes, que troben expressió respectiva en dues formes: *este / aquell*.²⁴ D'una banda, per la forma *este*, el tortosí enllaçaria amb els parlars de la diòcesi dertosenca que s'estenen al sud de la Sènia; de l'altra, pel significat, s'alinearia amb els parlars del Principat, que només reconeixen dos termes locatius (proximitat / llunyania).²⁵

Ara bé, si repassem les ocurrences dels demostratius que figuren als *Colloquis*, observarem que hi regnen la confusió i les incoherències. Per començar, Despuig fa servir quatre formes de demostratius: *este, aquest, aqueix* i *aquell*. Els dos primers es refereixen al primer terme de localització (llatí *hic*, castellà *este*); el darrer, al tercer terme (llatí *ille*, castellà *aquel*). En canvi, la forma *aqueix* ens apar d'atribució dubtosa: unes vegades sembla indicar el primer terme (com els esmentats *este* o *aquest*); d'altres, el segon (com el llatí *iste*, el valencià *eixe* o el castellà *ese*). Responent a una pregunta de Fàbio («No dieu que vol lo papa cobrar aquell regne per a tornar-lo a la Església, de qui diu ell que era?»), el valencià Don Pedro diu: «*Aqueix* serà per ventura son intent» (CT, 75), frase que segurament traduiríem al castellà per «*esa* será tal vez su intención». En canvi, una altra frase, com «*aqueixa* és cosa inaudita» (CT, 114), correspondria al castellà «*esta* es cosa inaudita». Trobem casos que poden admetre les dues interpretacions: «no està mal

23. DCVB, I, p. xvii-xix de la Introducció (només a la 1a edició, de 1930).

24. Com a la nota 20, la informació procedeix del qüestionari de l'ALDC tal com fou emplenat a Roquetes.

25. És sabut que la llengua catalana mantingué amb caràcter general la distinció entre els dos primers termes de localització (llatí *hic / iste*) fins al segle xv. En forneix abundoses mostres l'*Epistolari del segle xv* [recollit i publicat per] Francesc Martorell, Barcelona 1926 (*passim*).

aqueix exemple» (CT, 170); «cabria-y dins de *aqueix* castell de fusta molta gent?» (CT, 104), etc. Sovint el lector dels *Colloquis* té la impressió que Despuig jugava amb els demostratius: «vull demanar-vos lo que desitjava saber ya ans que *estos* cavallers que se'n són anats vingueren, y és si sabeu què altres mercès, a més de les que féu a *eixos* quatre cavallers de qui avem de tractar» (CT, 112). I també que, enmig d'aquest batibull de formes, cercava d'aproximar-se a l'ús valencià, que distingeix entre el lloc *hic* (1r terme) i el lloc *iste* (2n terme). Escullo una mostra que sembla confirmar-ho: «No sé *això*, però sé *assò*» (CT, 165), dins el context següent: a don Pedro, que fa: «seria *això* algun fantasma o cosa fingida», Lúcio respon: «no sé *això*, però sé *assò*, que tota Catalunya ho cregué y tingué per cosa molt certa».

Vistos els casos precedents, crec que no és desenraonat de subratllar l'afinitat existent entre els *Colloquis* de Tortosa i la modalitat valenciana. Les mostres d'aquesta afinitat, com les d'altres aspectes de la descripció de la llengua de Despuig, ens sumeixen en un mar de perplexitats. Com s'haurà d'explicar la variació dels *Colloquis*?

Sóc del parer que, la clau, ens la dona el mateix Cristòfor Despuig. Ell és el responsable de la multiplicat de característiques lingüístiques amb què se'ns presenta la seva obra. D'antuvi, Despuig aboca, en la composició dels *Colloquis*, la seva vasta erudició.²⁶ Segonament, Despuig sap llatí, ha aprofundit el món de l'antiguitat grecollatina i se sent motivat per les actituds i les aportacions dels autors clàssics i dels renaixentistes dels darrers cent cinquanta anys. En tercer lloc, coneix la llengua catalana, no solament per lectura directa de textos, sinó també perquè s'ha interessat pels dialectalismes i els arcaïsmes que completen el patrimoni de la llengua comuna. Per fi, Despuig se sap dominat per aquella curiositat universal que planava sobre els humanistes que, com deia abans, feia que no se sentissin aliens a res que afectés els éssers humans.

Dotat amb aquest bagatge, Cristòfor Despuig escriu. Escriu posant mà de tots els seus recursos, molts i varis, i barrejant-ne les maneres de dir, a criteri (o caprici) propi. Deixant de banda el seu contingut històric, polític i doctrinal, els *Colloquis de la insigne ciutat de Tortosa* són, per la forma escrita, una combinació personal, arbitrària i tot, d'elements gramaticals i lèxics que l'autor poua del conjunt dels seus coneixements. Per això ja apuntava abans que ens equivocaríem si preniem els *Colloquis* com la indiscutible font d'informació sobre la llengua catalana de la seva època. La conclusió que jo extrec de tot el que he vist i he dit és que els

26. Ara deixo de banda les seves lectures d'història i de pensament. Ací parem esment sobretot als aspectes de forma i d'expressió del llibre. En suma: la llengua.

Colloquis, més que fer-nos conèixer la llengua del segle XVI (i sense negar que hi contribueixen granment), el que en realitat ens mostren són tres coses: 1) què sabia Cristòfor Despuig de la llengua catalana: general i dialectal, històrica i aleshores actual, culta i popular, correcta i col·loquial; 2) com ell hi creava, d'acord amb la situació de cada avinentesa, sota l'influx de les maneres expressives pròpies dels humanistes, i 3) la seva voluntat de salvar aquesta llengua, que trontollava per la crisi dels seus suports externs, amb un programa simple però suficient: «Il·lustrar y defensar la naturalesa pròpia, que és la principal intenció de mon treball». ²⁷ I ho encertà.

6. LA LLENGUA DELS *COLLOQUIS* EN EL DECURS DEL TEMPS

En el capítol anterior he assajat de donar una idea de la llengua dels *Colloquis* de Cristòfor Despuig, per mitjà de mostres esparses d'alguns dels seus aspectes més rellevants i més cridaners. No seria just de parlar-ne com d'un capítol de contingut sincrònic, car sovint ens hi desorientaven arcaïsmes sorprenents. Això no obstant, la nostra anàlisi se cenyia a una obra «escrita bàsicament al llarg de l'any 1557», ²⁸ i aquesta data suggeria un tall estructural en la història de la llengua.

Ara bé: fins a quin punt podríem situar aquest text de mitjan segle XVI com una fita en el desenvolupament de la llengua? La qüestió no és fútil: si el 1500 marcava una inflexió greu en l'autoapreciació i en el conreu de la llengua (que havia atès el zenit de la seva realització pocs anys abans), el 1600 la situació semblava ja més consolidada (bé que en un nivell que desdeia d'allò que havia estat assolit fins al segle XV). ²⁹

Just a mig camí entre 1500 i 1600, potser els *Colloquis* donarien testimoni de certs canvis en la incessant però imperceptible evolució lingüística? Valia la pena d'examinar-ho. De seguida sorgien, emperò, dubtes no pas injustificats. El més important era que, si l'obra de Despuig no sempre podia ésser tinguda per expo-

27. Frase citada abans (a la fi del capítol 4; vegeu-la també als *CT*, 54). És fàcil de veure-hi un ressò del títol d'un llibre que s'havia publicat i difós vuit anys abans de la composició dels *Colloquis*: la *Défense et illustration de la langue française*, de Joachim du Bellay (1549). Sobre això, cf. «La preocupació...», cit. a la nota 15, p. 30-31.

28. Eulàlia DURAN, *CT*, p. 21.

29. Aquest darrer capítol no és sinó un aplec de suggeriments. Havent arribat en aquest punt, la ponència depassa amb escreix l'extensió prevista i el lector ja té una idea del paper dels *Colloquis* en la llengua del segle XVI. Podríem prescindir ben bé de tot el que segueix; només cal veure-hi com s'obren les perspectives amb vista a un possible nou assaig de conjunt. Els exemples que hi apareixeran són merament indicatius.

nent de la llengua de la seva època (per tal com més aviat retratava allò que ell sabia de la llengua, al marge de la mateixa llengua objectivament considerada), seria debades de demanar-li el testimoniatge de canvis lingüístics.

Caldria, doncs, abandonar la partida? Potser encara no. Per un dels atzars de la història, resulta que els *Colloquis de la insigne ciutat de Tortosa* de Cristòfor Despuig (de 1557) equidisten de dues obres que s'hi poden comparar des de diversos angles: les *Cròniques d'Espanya* del barceloní Pere Miquel Carbonell (de 1513), per un costat, i la *Corònica Universal del Principat de Catalunya* del també barceloní Jeroni Pujades (de 1609). De 1513 a 1557, comptem 44 anys, i de 1557 a 1609, n'hi comptem 52. L'obra de Despuig es troba, doncs, a una distància d'un mig segle (mal comptat), tant respecte a la de Carbonell com respecte a la de Pujades.

Tots tres llibres són, d'una manera o altra, d'història. En tots tres predomina el to culte (sense deixar de manifestar-s'hi el llenguatge menys acurat). Tots tres es presten a una comparació entre mostres d'un mateix gènere, en una línia evolutiva que permet d'establir tres talls en el decurs d'un segle: el 1513, el 1557 i el 1609. Descartat, per impossible, l'examen d'un sol i mateix tema històric exposat pels tres historiadors, he hagut de limitar-me a un altre relat expositiu que els és comú: el començ absolut de totes tres obres, que en reporta la filosofia (en forma de presentació, lletra d'endreça, dedicatòria, justificació del tema, salutació). Heus ací, doncs, presentades escaïdamment les parts inicials de tots tres llibres.³⁰

I

Pere Miquel Carbonell (1513)

Chrònica o hystòria de Espanya composta e hordenada per Pere Miquel Carbonell, archiver del rey nostre senyor e nothari públich de Barcelona.

Són estats molts hòmens, e són encara en lo temps present, desijants legir, ab auctors aprovats, no solament dels reys de Aragó e comtes de Barcelona, mas encara dels gotths, les gestes qui són dignes de memòria.

E com en diversos llibres de chròniques o hystòries moltes errors, rondalles e coses increhibles sien continuables per defectes de no haver hagut o fundament dels predits auctors aprovats de les gestes dels quals han scrit, o per culpa dels transcriptors; e desijant

30. En les mostres de Carbonell, Despuig i Pujades que segueixen, he numerat les ratlles dels textos per poder-m'hi referir des dels comentaris (mitjançant l'abreviatura *r.* = ratlla). En alguns casos m'he permès d'afegir una partícula (entre parèntesis angulars < >), amb el fi de facilitar la comprensió del passatge.

yo, Pere Miquel Carbonell, natural de la present ciutat de Barcelona e archiver de la magestat del sereníssimo rey nostre senyor, per clarificar lo meu flach enteniment qui vacillava legint tals errors e inèpcies, majorment sobre lo fet del primer publador de aquesta Hespanya, e de Celtibèria, e de Hèrcules, e de les coses aprés supseguides ans del temps dels comtes de Barçelona; e hage yo molt investigat e treballat de trobar-ne la veritat; e no podent aquella trobar axí promptament com [a1v] volguera, recorreguí al que illuminar a mi podia, home letrat y acutíssim, cosí meu, lo qual és lo magnífich misser Hierònym Pau, doctor en cascun dret, canonge y natural de la insigne ciutat de Barcelona, cubiculari del pare sanct papa Alexandre VI. Ab lo qual misser Hierònym Pau, e legint yo los cosmògraphos e històrichs aprovats, é trobat de tota aquesta gesta la clarícia e medulla.

E finalment, sia vengut a notícia de la predita magestat yo ésser-me posat en tal treball e haver començat de escriure ab veritat e auctors aprovats aquesta chrònica ho història de Espanya a denou del mes de maig de l'any de la nativitat del nostre senyor Déu mil quatre-cents noranta cinch. Haja manat la sua altesa a mi, dit archiver, prosseguir e a final conclusió portar la present història, segons de aquest manament apar en la sua patent letra, signada de la sua pròpria mà y en lo dors sagellada de son sagell secret y expedit per lo magnífich mossèn Miquel Pérez de Almazan, secretari de la predita magestat, la qual letra real és del tenor següent:

Per ço yo, confiant dels dons de l'Esperit sanct e comanant-me a nostre senyor Déu e a la sua sacratíssima mare, per fer servey a la immensa Trinitat y al predit rey nostre senyor, ab suma diligència he entès e treballat, per molt discurs de temps, fer la present història ab auctors aprovats e ab aquell compliment millor a mi possible.

(Text extret de Pere Miquel Carbonell, *Cròniques d'Espanya*, volum I. Edició crítica d'Agustí Alcoberro, Barcelona 1997, Editorial Barcino, pàgines 171-172, però havent-ne omès el text de la carta alludida.)

II

Cristòfor Despuig (1557)

Lletra per a l'illustíssim senyor comte de Aytona, gran senyor de les baronies de Chiya y Beniarchó y majordom del rey nostre senyor, ab la qual se li dirigix la present obra.

Segons la doctrina de l'excellent poeta Orasió escrita en la seva art de poesia, Illustíssim Senyor, ningú deu empèndrer obra desigual a les forses sens [= 'seves']. Les paraules formals de Orasió són aquestes: «Sumite materiam vestris qui scribilis [= 'scribitis'] equam viribus». Y per ço, yo conforme a esta doctrina, no avia o no devia posar la mà en escriure lo que va en estos sis colloquis, perquè és la part de la obra: la difficultat era gran, com se porà compendre per lo discurs de ella, y per la part mia la habilitat és poca. Però per parèixer-me que a deixar yo de posar-la-y, dexara per ventura de saber-se lo que tant a la honra y reputasió de aquesta ciutat de Tortosa, en nostros temps tan oblidada,

convé (de la qual yo com a natural d'ella dech tenir singular cuidado y memòria: que és la antigua fundació sua, lo nom verdader y los successos de ella, ses exelències y coses maravoloses que dins sos térmens generals se troben), me só determinat de seguir una tan rahonable y justificada empresa, estimant que fóra major lo inconvenient del callar que no del tan perfet parlar; perquè sert és cosa admirable trobar-se dins de un terme de una particular població, tantes coses que a penes en tot un regne se troben y seran molt pochos los regnes ont tantes se n'i tròbien.

Y així, traent de la flaqueza forces, y confiat que al bon ànimo les coses dificultoses se li faciliten, he deliberat tràurer ha llum tot lo que de aquesta tan honrrada ciutat i (per usar de les paraules de Plini) celebèrrima (que així la nomena ell), he trobat en diversos autors escrit, y en pedra y metall esculpit, y per mi mateix mirat y tractat. Lo estil, a la veritat, és baix y humil, mas no desconvenient a la escriptura de colloquis; però sertifique a Vostra Senyoria que en lo que toqua a escriure veritat, en quant possible és estat, he procurat seguir lo que han deixat per cosa més certa los més verdaders autors.

(Text extret de Cristòfor Despuig, *Los colloquis de la insigne ciutat de Tortosa*. Edició a cura d'Eulàlia Duran, Barcelona 1981, Curial Edicions Catalanes, pàgines 53-54.)

III

Jeroni Pujades (1609)

Als il·lustres y de molta magnificència senyors Francesch Palau, Ioseph Dalmau (en drets doctor), ciutadans honrrats, Bernardino de Aranchapi, militar, Luch Talavera, mercader, Antoni Magí Bassa, ferrer, Concellers: y savi Consell de Cent de la fidelíssima y insigne Ciutat de Barcelona.

És tant dols i regalat lo amor de la pàtria, il·lustres y de molta magnificència Senyors, que, com digué Eurípides, no's pot bé ab paraules explicar: puix vehem per experiència que a l'home savi li és més preciosa la terra natural que l'or y riquesas del Perú. Encarex molt Ciceró lo que del sapientíssim Ulisses referex Homero, que suspirava tant per lo fum de la sua casa y vista de la estèril pàtria Ithaca, que tenia en menys les carícies y regalos que les Deesses li feyen. Y moltes vegades repetex lo matex Ciceró lo que Horaci y Homero tant publican: que és cosa molt honrrada per a l'home morir en defensa de la pàtria. Y lo matex engrandex y exalça Eurípides y diu bé lo moral philosoph Sèneca, que no ama hu a la pàtria per ser gran, sinó perquè és sua, per ser la propietat rael i fonament de l'amor. De aquí vingué a dir Hierocles que la pàtria avia de ser respectada com altre Déu que ens cria y com lo principal pare que'ns engendra y amada sobre totes les coses que y ha en lo món, après de Déu. Bé entengueren aquest llenguatge los invencibles romans y los generosos carthaginesos, parents nostres. Puix nos referexen les històries que, per la salut de la pàtria Roma, Curtio se llançà en una boca y obertura de la terra, y per lo gran amor <que> tingueren a la dolça y amada Carthago, aquells dos germans Philenos permeteren soterrar-se vius y que los seus cossos servissen de senyals y fites, sols res-

tassen dilatats y estesos los àmbits y tèrmens de la República. De les quals proeses resulta gran honrra a esta nostra ciutat de Barcelona, puix lo valerós Hèrcules Líbich la fundà y poblà de gent del Latio y lo generós carthaginès Hamílcar ab los seus la restaurà, engrandí, fortificà y circuy de muralla y la posà en tall honrrat, y a qualsevol ciutadà resta la obligació de immitar a tals progenitors y deutes, com los han immitats los que han tingut après lo govern de ella, procurant sempre ampliar-la i embellir-la, tant que vuy és de les més vistoses y ben edificades, regides y governades ciutats que té la Europa. Y no són estats Vs. Ms. menys solícits en assò que u foren los predecessors, puix vem a l'ull que en lo discurs de son felice govern no sols han proseguïdes les obres <que> los altres avian començat, més ans com a cuydadosos pares de República que, com diu Casiodoro, sempre van desvellats en beneficiar-la, han fetes altres infinides coses en profit, utilitat y autoritat de ella. Y ab molta rahó, per fer-la més populosa y cap de tot lo Principat, ennoblida ab la residència de l'Excellén Loctinent de la Magestat y Consell Real, il·lustrada ab lo venerando Tribunal del Sanct Offici, honrrada ab la Generalitat y ornada de tota manera de estaments. Parts que no sols a Vs. Ms. qui presidexen, però a tots los naturals y ciutadans obligan a deguda cortesia y mostres de respecte y amor. Majorment a mi, que, a més del natural y educació, tinch les escoles y lletres, mamades de les suavísimes y ubèrrimes fonts de ella. En regonexença y agraïment de les quals, y en mostra del gran amor de la pàtria, no sabent què major sacrifici fer de mi que treballar en publicar les sues grandeses, offeresch a Vs. Ms. la Corònica que de molt atràs anava component de aquest Principat de qui la major part és en glòria y fama de ella. Accepten Vs. Ms., ab la beniginitat acostumada, lo desitg <que> he tingut de servir-los, que si qual ell és fora lo meu ingení, jo fiador que isquer a més perfeta y complida. Que, arribada a Vs. Ms., se repararan les faltes, los maliciosos perdran son brio, los virtuosos cobraran ànimo per a més perfets actes, la obra, valor y jo, forces per a proseguir-la y regonexer sempre lo gran benefici que de tant liberalíssimes mans auré rebut.

De Vs Ms humil servidor, lo D. Hierònym Pujades.

(Text extret de la *Corònica Universal del Principat de Catalunya. Dirigida als il·lustres y de molta magnificència Senyors... y savi Consell de Cent de la fidelíssima y insigne Ciutat de Barcelona. Composta per Hierònym Pujades, en drets doctor, natural de la matexa ciutat... Barcelona, any 1609, pàgina 3 r i v.*)

La primera impressió que produeix una lectura ininterrompuda de tots tres textos és que s'hi imposa la llengua culta. Així, la *Wortstellung* (ço és: l'ordre de col·locació dels elements de la frase), que n'és una mostra prou significativa (r. 29-30, r. 62, r. 74); així, també, la posposició del verb al final de l'oració, que n'és una altra mostra, no menys significativa (r. 29-30, r. 63, r. 75).

Si ens fixem en trets més propers al llenguatge popular, els tres textos també s'assemblen en una sèrie de solucions idiomàtiques comunes. De moment, n'assenyalo algunes: les confusions en l'ús dels demostratius (el significat exacte dels quals no sempre és fàcil de precisar); la resistència a abandonar les formes tòniques del pronom personal (Pujades, el més modern dels tres, encara escriu «après

lo govern *de ella*» (r. 103), en comptes de «après lo *seu* govern», i semblants), i l'ús del verb *ésser* com a auxiliar en la formació dels temps compostos (que encara avui perviu en certes comarques del domini lingüístic). Així, si Pere Miquel Carbonell enceta *absolute* el seu proemi amb la frase «*Són* estats molts hòmens... desijants legir...» (r. 1), Cristòfor Despuig continua amb «en quant possible *és* estat» (r. 70) i Jeroni Pujades ho corona amb «Y no *són* estats vostres mercès menys solícits» (r. 106).

Malgrat que tots tres textos fan el pont entre llengua culta i llenguatge popular, Despuig és l'únic que reconeix que «lo estil, a la veritat, és baix i humil, mas no desconvenient a la escriptura de colloquis» (r. 67-69). Precisem que, amb el mot *colloqui*, Despuig juga amb el doble sentit del verb llatí *loquor*, *loqui* (que comprèn tant el diàleg alambinat com la conversa casolana) i que amb aquesta frase el savi renaixentista fa una simple declaració de falsa modèstia.

La veritat és que hom se sorprèn de constatar que aquests textos restin separats per un segle (Carbonell respecte a Pujades) o per mig segle (Despuig respecte a qualsevol dels altres dos: Carbonell o Pujades). Res més lluny d'una comparació que volguéssim fer, posem per cas, entre textos històrics de 1850, 1900 i 1950, que evidentment no he fet, però que òbviament podem endevinar com seria.

Per contra, exagerant una mica a propòsit, no vacillo a afirmar que, en certs aspectes (no diré pas en *tots* els aspectes), els textos de Carbonell i de Pujades serien intercanviables. L'explicació deu raure en el fet que la llengua culta de l'època, òrfena de grans creadors, davant la incògnita d'un futur incert i la reconeixença d'un present ingrát, s'aixopluga en el record d'un passat esplendorós. I aquest record, que és una penyora i una garantia de salvació de la llengua, esdevé ensems un element de fre o, si més no, d'alentiment d'un ritme que altrament seria més viu, com ho seria temps a venir i com ja ho era aleshores mateix en medis menys sensibles a criteris estètics.³¹

Tornant al tema, sembla confirmar-se que, respecte als termes de 1513 i 1609, Cristòfor Despuig es mou, el 1557, dins una franja que, vista avui, té un segle de durada i que justifica la que suara anomenàvem una barrija-barreja: tantost se'n va endarrere, vers el reconegut model de Carbonell, tantost s'escapa endavant, prenent noves formes, les quals potser cristal·litzaran en el ni tan sols presentit model de Pujades.

31. Es tracta d'una situació de la llengua que, *mutatis mutandis*, a molts ens recorda, per haver-la viscuda, la del català dels anys 1950 i 1960 a casa nostra, quan la llengua literària (pura, reclosa, desconeguda) i el llenguatge popular (espontani, incontrolat, contaminat) estaven separats per un veritable abisme. No cal dir que, en aquestes circumstàncies, la llengua escrita del segle xvi, com la del segle xx, tendien a mantenir-se incòlumes i es resistien a admetre canvis.

D'ací ve que Despuig faci servir, ultra la llengua del seu temps, tot el que en sap del passat i tot el que intueix que potser en serà el futur. Des d'aquest angle de visió, *Los col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa* de Cristòfor Despuig són una peça clau en la història de la llengua catalana.

ANTONI M. BADIA I MARGARIT
Universitat de Barcelona
Institut d'Estudis Catalans

EQUIVALÈNCIES DE LES SIGLES BIBLIOGRÀFIQUES

ALDC = *Atles lingüístic del domini català*. Obra dirigida per Joan Veny. En preparació. Amb el meu agraïment per haver-ne pogut consultar les dades referents a Roquetes (població contiguous a Tortosa).

AORLL = *Anuari de l'Oficina Romànica de Lingüística i Literatura*, 7 vols. Barcelona 1928-1935.

CT = *Los col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa*, per Cristòfor Despuig. Cf. nota 2.

DCVB = Antoni M. Alcover i Francesc de B. Moll: *Diccionari Català Valencià Balear*. Col·laboradors: Manuel Sanchis Guarner i Aina Moll. 10 vol. Palma 1930-1962.

GEC = *Gran Enciclopèdia Catalana*, Barcelona 1969-1980. 15 vol. + 4 suplementos. Noves edicions posades al dia.